

KORNELIJA JURIN STARČEVIĆ
(Zagreb)

KRAJIŠKE ELITE I IZVORI PRIHODA: PRIMJER JADRANSKOG ZALEĐA U 16. I 17. STOLJEĆU

1. Cilj rada

Jadransko je zaleđe tijekom 16. i 17. stoljeća zbog svog geostrateškog značenja i pograničnog položaja, kao i zbog krajiškog ustroja, bilo nadasve netipično područje Carstva. Bio je to prostor serhata na kojem su bili uspostavljeni različiti oblici vojno-teritorijalne organizacije radi obrane, ali i radi daljnjih osvajanja, počevši od velikog broja utvrda sa garnizonima stalnih vojnih posada, preko vlašskog stanovništva zaduženog vojnim i poluvojnim obvezama, do vrlo širokih ovlasti provincijskih upravitelja. Brojni "veliki" i "mali" pogranični sukobi koje su međusobno vodili podanici Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, a koji su proizlazili iz političkih i vjerskih antagonizama dviju država, prožimali su snažno sve segmente života, stvarajući posve novu društvenu i političku stvarnost. Osim ovih sukoba, na osmanskom su području postojale i druge napetosti kojima je izvorište bilo u sukobljenim ekonomskim interesima različitih socijalnih skupina i slojeva (stočara i poljoprivrednika, običnih vojnika s granice i lokalnih vlastodržaca, spahija i seljaka, pomoćnih oružanih odreda Vlaha i stalnih tvrđavskih posada, predstavnika provincijske i središnje vlasti...). Ekonomski su interesi pojedinih socijalnih skupina motivirali i usmjeravali akcije koje su oblikovale društveno-gospodarske odnose u zaleđu.

Ova rasprava predstavlja pokušaj da se utvrdi na koji su način ekonomski interesi jedne prilično nehomogene socijalne skupine koju je činila krajiška elita utjecali na društvene i gospodarske odnose u zaleđu. Drugim riječima, nastoji se utvrditi na koje su načine lokalne vojne elite dolazile do izvora vlastite egzistencije, te u kojoj su mjeri, u pokušajima da iznađu dodatne izvore prihoda, utjecale na oblikovanje socio-gospodarskih odnosa. To znači da se prije svega moramo pozabaviti visinom nadarbina u zaleđu kao vrlo bitnim se-

gmentom timarsko-spahijskog sustava koji je imao za cilj osigurati izdržavanje klase askera, a potom pozornost posvetiti drugim oblicima dolaženja do prihoda koji su se razvili u stvarnosti. Prvo ću pokušati pokazati da timarsko-spahijski sustav u jadranskom zaleđu nikada nije bio klasičan u punom smislu te riječi te da nadarbine njihovim posjednicima nisu osiguravale materijalnu sigurnost. Iz tog su se razloga ovdje pojavili mnogi oblici društvenog života koji su drugdje u Carstvu bili nezamislivi, kao što je pojava osmanskog "vojnika-seljaka", kolektivni timari itd. Unutar te teme zasigurno je najprovokativnije pitanje naizgled paradoksalnog fenomena da su iznosi čak i najviših nadarbina bili vrlo niski, a usprkos tome neke su obitelji uspjele znatno materijalno ojačati, povećati svoj politički i društveni utjecaj i zadobiti gotovo dinastički položaj. Nadalje, pokušat ću argumentirati tezu da je u jadranskom zaleđu, zbog geostrateške osjetljivosti pozicije, središnja vlast tolerirala pojave koje je u drugim dijelovima Carstva nastojala oštro suzbiti, poput krijumčarenja, ekonomije pljačke, zakupljivanja čiftluka, a koje su prakticirali pripadnici lokalnog vojnog staleža u težnji da poprave vlastitu materijalnu situaciju. I konačno, pokušat ću pokazati da je uzrok osamostaljivanja upravljačke muslimanske krajiške elite od središnje vlasti umnogome ležao u činjenici da vojne elite nisu ovisile o izvorima prihoda koje je osiguravala državna blagajna. Svaku tvrdnju nastojat ću potkrijepiti primjerima iz svakodnevnog života vojno-upravljačkih struktura jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću.

Kako je navedeni sklop tema mnogo složeniji negoli bi to jedna historioografska rasprava mogla pojasniti, ovaj rad ne pretendira ponuditi konačna objašnjenja. Jedino se nada skrenuti pozornost istraživača na kompleksnost društvenih odnosa na pograničnom prostoru i pridonijeti interpretaciji pitanja važnih u čitavu prijelaznom prostoru između sredozemne, srednje i jugoistočne Europe tog doba gdje je postojala uvelike osamostaljena upravljačka muslimanska vojna elita.

Rad prostorno obuhvaća uže jadransko zaleđe, odnosno prostor Kliškog i Krčkog sandžaka s ovu stranu Velebita i Dinare, koji se danas smatra unutrašnjošću Dalmacije. U razmatranje ponekad ulazi i područje Like koje je pripadalo istom političkom prostoru i krajiškom ustroju. Istraživanje se, zbog slojevitosti problematike, bazira na komparativnom pristupu izvorima osmanske i mletačke provenijencije, kao i na historioografskoj literaturi.

2. Nadarbine i dnevnicе (timarsko-spahijski sustav jadranskog zaleđa)

U osmanskoj se znanosti već odavno ustalila teorijska podjela osmanskoga društva u dvije kategorije, asker (vojsku) i raju (pastvu, stado), odnosno na "one koji za službu državi primaju plaću" i "one koji za to svojim poreznim podavanjima ostvaruju sredstva". Istraživanja novijeg datuma pokazala su da ovakva podjela ne predstavlja pogodan koncept za proučavanje dinamike druš-

tvenih odnosa s obzirom na to da je u stvarnosti svugdje postojalo više različitih skupina i međuslojeva, poput građana, invalidnih i bolesnih osoba, robova i zarobljenika, osoba izvan zakona, osoba s posebnim statusom i slično.¹

Navedena je podjela ipak za potrebe ovog istraživanja svrhovita jer se rad ograničava na vojno-upravni segment askera, odnosno na pripadnike ratničkog sloja koji su krajiškim elitama postajali u sklopu vojne karijere. Time se izuzimaju osobe iz sfere duhovnog i vjerskog života, znanosti i obrazovanja, koje se također na neki način pribrajaju askeru, ali koje su činile kulturno-duhovnu elitu zaleđa. Uz to, nema podataka da bi netko iz redova primjerice vjerskih i prosvjetnih službenika (imama, mujezina, učitelja i slično) stekao znatnu moć i bogatstvo – iz izvora je zamjetno da pripadnici duhovnog staleža u zaleđu nemaju većih prihoda, bilo da su na platnoj listi vojnih posada, bilo da ih financira zaklada.

Pod oznakom "krajiške elite" podrazumijevam prvenstveno predstavničke samog vrha provincijske vlasti i viši sloj askera (sandžak-begove, vojvode, kapetane, utjecajnije zaima i age...). Premda niži sloj askera (timarnike, posadnike tvrđava, provincijsku birokraciju...) ne smatram elitom, velika će se pozornost u radu pridati i ovoj socijalnoj skupini jer ne samo da su imali znatnog utjecaja u društvenim interakcijama s višim slojem nego su nekima mali timari i niske plaće bili osnovicom za jačanje materijalnog položaja i stjecanje vrlo uglednog društvenog statusa. Iako su mnogi od njih bili skromnog podrijetla i osiromašenog ekonomskog stanja, de facto se na zaleđu iz njihovih redova regrutirala vojna elita.

Na prostoru našeg interesa osmanski prebendalizam i timarsko-spahijski sustav, sudeći prema izvorima iz kojih sam crpila podatke o ovom segmentu², nikada nisu bili "klasični" u punom smislu riječi, već su imali neka posebna obilježja. Specifičnost tih obilježja ponajviše se manifestirala u nadarbinama niskih prihoda, raspršenosti prihoda spahija i uključenosti poreza od stočarski orijentiranog stanovništva (*filurije*, *resm-i filori*) u nadarbine.

1 Nenad Moaćanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001, str. 107-109.

2 O obilježjima timarsko-spahijskog sustava u jadranskom zaleđu najviše podataka pružaju sljedeći izvori: Sumarni popis mustahfiza u utvrđama Kliškog sandžaka (*Defter-i icmal-ı mustahfizan-ı kila-ı liva-ı Klis*) i njihovih posjeda iz 1550. godine kojeg se original čuva u Tapu ve Kadastro Arşivi u Ankari (dalje: TKA) pod signaturom 242 (dalje: TT 242); nedatirani Sumarni popis Kliškog i Bosanskog sandžaka (*Defter-i icmal-ı liva-ı Klis Bosna*) vjerojatno s početka 17. stoljeća kojeg se original također čuva u TKA u Ankari pod signaturom 255 / stari broj 476 (dalje: TT 255); popis smjene titulara nadarbina (*Ruznamçe defteri*) za godinu 1586/7. kojeg se original čuva u Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi u Istanbulu (dalje: BOA), u zbirci Maliyeden Müdevver pod signaturom 17685 (dalje: MMD 17685); u istom arhivu pod signaturom 681 čuva se i popis tvrđavske vojske Bosanskog ejaleta iz 1616. godine, kojeg se ulomak odnosi i na Kliški i Krčki sandžak (dalje: MMD 681); u Nacionalnoj biblioteci u Beču nalazi se fond Codices mixti (dalje: MXT), u kojem se pod signaturom 627 nalazi popis vojnih posada Bosanskog ejaleta iz 1643. godine

Iz izvora je jasno vidljivo da gornje granice vojničkih lena (timar do 20 000 akči, zeamet do 100 000 akči) nisu vrijedile na našem području te da su ukupni prihodi s nadarbina timarnika i zaima općenito bili vrlo niski. Nije rijedak slučaj da je nadarbina evidentirana kao zeamet premda nije prelazila minimalan iznos od 20 000 akči. Najniži zabilježeni iznos s jednog zeameta početkom 17. stoljeća iznosio je oko 9 200 akči, rijetki su zeameti prelazili 30 000 akči, a najčešće su se kretali između navedenih vrijednosti.³ Tako je primjerice jedan od najmoćnijih zaima Krčkog sandžaka Halil-beg Vranski, koji je kasnije postao sandžak-begom, imao zeamet tek nešto viši od minimalnog iznosa (22 539 akči).⁴ Skupini zaima pripadali su niži časnici spahijskog konjaništva poput subaše, alajbega i sličnih, kapetani (popisi spominju kapetana farisa Vrane, kapetana azapa Lončarića), ali su zeamete uživali i dvorski službenici – čauši. Vjerujemo li Evliji Čelebiji, sandžak - begov has također nije bio velik (200 000 akči).⁵ Slična je situacija i s timarima od kojih je na području zaleđa jedva koji prelazio više od 7 000 akči.⁶ Gotovo da se od njih samih nije moglo živjeti, a kamoli opremiti još dodatnu pratnju za rat. Vjerovatno se stoga u ovim krajevima nije niti striktno primjenjivalo pravilo da se na svakih 3 000 akči opremi po jednog potpuno naoružanog ratnika (*cebelii*). U nedatiranom sumarnom popisu Kliškog i Krčkog sandžaka, na području jadranskog zaleđa južno od Dinare i Velebita, popisani su ukupno 51 timarnik sa spahijskim statusom.⁷

Tako niske vrijednosti nadarbina mogu se objasniti međusobnim djelovanjem nekolicine prirodnih i društveno-političkih čimbenika. Nepovoljni reljefni i pedološki uvjeti na rijetko naseljenom, uglavnom krško-planinskom području, na kojem su proizvodne mogućnosti bile male pa je i agrarna proizvodnja većine ruralnog stanovništva bila ispod egzistencijalnog minimuma, zasigurno su važniji faktori. Nesigurne prilike na serhatu, gdje su se odvijala učestala ratna zbivanja i pljačkaške provale jedinica s neprijateljskog teritorija koje su palile usjeve, pridonijele su slaboj isplativosti agrarne proizvodnje. Naseljavanje stanovništva tradicijski usmjerenog k stočarenju dodatno je otežavalo podizanje poljoprivrede, a ona je za osmansko društvo izuzetno važna budući da na desetinskim podavanjima leži cijeli timarsko-spahijski sustav. Zbog svega navedenoga, niti nadarbine nisu mogle biti isplative.

Osim ovih, nazovimo ih vanjskim faktorima, utjecaja su imali i faktori unutrašnje naravi kojima je izvorište bilo u financijskom i društveno-politič-

3 TT 255.

4 Usporediti: Seid Traljić, "Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* (dalje: *Radovi JAZUZd*), br. 18/1971, Zadar, str. 356 (dalje: Traljić, "Vrana..."); TT 255.

5 Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1973, str. 158 (dalje: Čelebi, *Putopis*).

6 TT 255.

7 Isto.

kom stanju u državi. Naime, dvije su pojave posebice vidljive, a one su morale biti rezultat unutrašnje krize u koju je Carstvo zapadalo tijekom druge polovice 16. stoljeća. Prva je ta da tendencija smanjivanja prihoda s vojnih lena postaje sve izraženija krajem 16. i početkom 17. stoljeća, s opadanjem državne moći, što je vidljivo usporedbom popisa iz 1586. i onog nedatiranog, koji vjerojatno potječe s kraja 16. ili početka 17. stoljeća⁸, a dade se objasniti uvjetima u kojima više nema velikih osvajanja, dok se istovremeno broj pripadnika vojne klase koji čekaju na nadarbinu povećava. Zbog toga je država vjerojatno bila prinuđena smanjiti iznose timara kako bi im povećala broj. Druga primjetna pojava jest raspršivanje prihoda. Evidentno je da su spahijama dati udjeli u poreznim jedinicama u brojnim selima diljem sandžaka koje su činile njihove nadarbine, umjesto da dobiju udjele u nekolicini sela jedne nahije kao što je bila praksa u drugim krajevima Carstva.⁹ Vrlo su rijetki primjeri da spahija sakuplja prihode s okupljenih posjeda u okvirima jedne nahije. Gotovo je pravilo da što je veći iznos nadarbine to su prihodi raspršeni po različitim poreznim jedinicama diljem brojnih nahija. Primjerice, stanoviti zaim Jusuf čiji je zeamet početkom 17. stoljeća iznosio 32 374 akče morao je obići ukupno 8 sela, 2 čiftluka i jedan zemin u 7 nahija koje su bile međusobno prilično udaljene (Kosovo, Petrovo polje, Glamoč, Nečven, Grahovo, Zminje polje i Livno) da bi prikupio sve prihode koji su mu bili dodijeljeni.¹⁰

Jedan od razloga takve raštrkanosti bio je taj da se spriječi spahije da zadobiju potpunu i neovisnu kontrolu nad zemljom i seljaštvom nekog sela, u cilju efikasnijeg onemogućavanja eksploatacije seljaštva i jačanja spahijskog utjecaja u pokrajinama. Posjedi koji su činili has sandžak-bega iz sličnog su razloga bili raspršeni po različitim dijelovima regije, samo što je tu postojala i dodatna motivacija kako bi se osigurala jednaka briga za sva područja pod njihovom upravom, posebice tijekom obvezatnih povremenih obilazaka radi provjere sigurnosti i stanja u sandžaku. Drugi uzrok takvim pojavama valja tražiti u činjenici da se kancelarijska raspodjela nadarbina morala prilagođavati stvarnoj materijalnoj situaciji u zaleđu. Nadležne su institucije prihode za vojnu klasu nastojale iznaći na razne načine, između ostalog i raspodjelom carskih prihoda. Naime, izvori apostrofiraju da je stalni pritisak spahija na čekanju za dodjelu nadarbina (takozvani "otpušteni" spahije) uvjetovao razdiobu prihoda nekih sela koja su ranije bila carski has.¹¹ To je moralo rezultirati raznim nelogičnostima, kao što je sastavljanje nadarbine od poreznih prihoda nekoliko međusobno vrlo udaljenih sela ili podjelu jednog sela između više

8 MMD 17685; TT 255.

9 Usporediti: Halil Inalcik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600.*, Zagreb, 2002, str. 148 (dalje: Inalcik, *Osmansko Carstvo*).

10 TT 255.

11 Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo, 1957, str. 26, 186 (dalje: Đurđev et al, *Kanuni*).

spahija.¹² Dakle, državna se blagajna odrekla dijela vlastitog prihoda kako bi povoljno riješila tešku materijalnu situaciju timarnika. Štoviše, odlučila je otići još korak dalje, te se odreći i poreza od stočarski orijentiranog stanovništva (filurije) u korist spahija, što se zaključuje iz izvora u kojem je vidljivo da se filurija mnogih sela jadranskog zaleđa, poglavito onih smještenih istočno od Krke, od treće četvrtine 16. stoljeća uključuje u nadarbine timarnika.¹³ Ovakve pojave koje odstupaju od obilježja "klasičnog" timarsko-spahijskog sustava bile su moguće samo na pograničnom području s vrlo ograničenim i niskim ekonomskim mogućnostima kao što je bilo jadransko zaleđe.

Osim navedenih, primjetne su još druge specifičnosti, primjerice prevladavanje timara stacionarnog dijela vojnih posada u utvrdama. Pritom se uglavnom radilo o kolektivnim timarima (*gedik timar*) u kojima je udjele imalo po nekoliko nefera odjednom, najčešće tri do četiri, ali ih je moglo biti i više. Oni su međusobno, sukladno udjelima, dijelili prihode s kolektivnih timara, koji su u pravilu bili izuzetno niski (iznosi su između 700 i 4 300 akči), pa su stoga katkad posadnicima bile dodjeljivane i manje sume dnevnica kao dodatak.¹⁴ Različite porezne jedinice čiji su prihodi činili kolektivne timare također su bile raštrkane po raznim nahijama, čak i u slučajevima minijaturnih timara običnih nefera s najnižim iznosima. Uvjeti u kojima je središnja uprava odlučila dodijeliti određenoj posadi kolektivni timar, a ne gotovinu, nisu dovoljno poznati. Čini se da bi nekoliko čimbenika moglo biti presudno: problem nedostatka gotovine koji je permanentno mučio državnu blagajnu, smještaj utvrde s posadom (uglavnom se radi o posadnicima tvrđava u unutrašnjosti¹⁵ čiji su timari na zaštićenijem području), te dob i status vojnika (isluženi janjičari postaju mustahfizi u pokrajini s dodijeljenim kolektivnim timarom kao nagradom za dugu i požrtvovnu službu). Čini se vrlo logičnom prosudba da je državi bilo u interesu što veći broj tvrđavskih vojnika isplaćivati kroz nadarbine, ali to na samom graničnom području nije uvijek bilo moguće jer su prihodi s timara bili više nego nesigurni, što uslijed čestih pljačkaških provala, a što uslijed drugih razloga.

12 Identična situacija postojala je i u Skadarskom sandžaku šezdesetih i sedamdesetih godina 16. stoljeća kada su carski hasovi razdijeljeni među timarnike, pa je u jednom selu nastalo po nekoliko samostalnih spahija. Vidjeti: Isto, str. 186.

13 MMD 17685, TT 255.

14 Visina dodijeljenog udjela u timaru ovisila je o funkciji koju pojedinac obavlja. Tako je najviši udio imao dizdar Sinja u iznosu od 4 333 akče, a najniži obični neferi od po 700 akči. Međutim, niti položaj istog ranga u vojnoj hijerarhiji nije uvijek nosio timar iste visine prihoda. Dizdar Nečvena je primjerice imao timar od 2 406 akči, što je znatno manje od njegovog kolege iz Sinja. TT 242.

15 Godine 1550. posjednici kolektivnih timara bili su čuvari (mustahfizi) utvrda: Sinj (44 vojnika), Knin (21), Nečven (19), Vrljika (18), Drniš (11). Početkom 17. stoljeća situacija pokazuje tendenciju blagog porasta broja kolektivnih timarnika pa je situacija sljedeća: Sinj (50 vojnika), Knin (25), Vrljika (22), Drniš (11), Nečven (11), Zvonigrad (10). Usporediti: TT 242 i TT 255.

U još lošijoj poziciji bili su dnevničari (*ulufeci*), odnosno vojnici koji su za svoju službu primali plaću u gotovini, izraženu u obliku dnevnice u akčama. Iznos dnevnice ovisio je o rodu vojske, funkciji i rangu pojedinca unutar vojne hijerarhije te o strateškoj poziciji utvrde na pobjedničkom serhadu (*serhadd-i mansurada*). Najveće dnevnicе primali su kapetani (od 20 do 50 akči), nešto niže dizdari (15 do 25 akči) i ostali zapovjedni kadar (age, od 8 do 15 akči), a obični neferi između 3 i 7 akči.¹⁶

Državna je blagajna novac za dnevnicе osiguravala od regalnih prihoda, i to na način da su državna dobra za velike iznose gotovine izdavana pojedincima u zakup (*mukataa*). Tako je primjerice dio posade u Lončariću izdržavan sredstvima dobivenim od regalnih prihoda solana u Poljicima, dio farisa u Udbini od prihoda sa skele u Novom te od prihoda tuzlanske solane, kao i mustahfizi i martolosi Podlapca.¹⁷ Kako plaće posadnika nisu uvijek bile redovite te se na njih moralo čekati i po više mjeseci, posadnici su bili prisiljeni pronaći dopunske izvore prihoda. Također se na osnovu vrlo niskih dnevnica nefera može zaključiti da su zapravo bile ispod životnog minimuma – neka vrst doplatka, a ne plaće (pogotovo ima li se na umu da je za prehranu jedne obitelji dnevno trebalo izdvojiti 3 do 5 akči).¹⁸ Osim toga, krivična djela i nezakonite radnje osoba zaduženih za transport vojničkih plaća¹⁹, kao i malverzacije zakupnika nisu bile rijetkost. Često se događalo da zakupnici nisu htjeli isplatiti plaće u gotovini nego u robi (pritom se najviše spominje sol i platno – čoha) ili da jednostavno nisu raspolagali dovoljnim količinama novca.²⁰ U takvim su okolnostima vojnici i njihove obitelji mogli mjesecima, pa i godinama biti bez prihoda.

Premda je vojno-upravni sloj askera za svoju službu državi primao više ili manje stalnu plaću, u obliku nadarbina ili u obliku dnevnica u gotovini, to im nije jamčilo materijalnu sigurnost. Plaće su prečesto bile niske i neredovite, a iznosi nadarbina nedovoljni za osiguranje egzistencije. Obični pripadnici tvrđavske vojske i niži sloj timarnika nisu se mogli osloniti na plaću kao primarni izvor zarade, niti su nadarbine koje su im bile dodijeljene uvijek bile dovoljne za sigurno izdržavanje, iako je bilo zamišljeno da im pružaju prihod dostatan da osiguraju egzistenciju vlastite obitelji i opreme dodatne krajišnike za rat. U istoj su situaciji bili i viši slojevi askera, kao što smo vidjeli na primjeru zaima.

16 MXT 627.

17 Detaljnije: Kornelija Jurin Starčević, "Vojne snage Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika" u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević* (ur.: Damir Agičić), FF Press, Zagreb, 2003, str. 79-95.

18 Najljepše zahvaljujem dr. sc. Moačaninu na ovoj usmenoj informaciji.

19 Primjer iz godine 1558. kada je neki stanovnik Livna, imenom Sefer, zadužen za isporuku vojničkih plaća, pronevjerio nekoliko tisuća akči i pobjegao. Vidjeti: Ešref Kovačević, *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo, 1985, str. 25 (dalje: Kovačević, *Dokumenti*).

20 Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo (dalje: OIS), Ahkam defteri (dalje: AD), knj. 75/1, str. 49-50, 154 -155 (prijevod Abdulah Polimac).

Ekonomski su i egzistencijski imperativi tjerali pripadnike vojne klase da pronalaze alternativne izvore prihoda. Stoga pljačka, trgovina, poljoprivredna djelatnost, mito itd. postaju važnim aktivnostima i među članovima askera, dok državna plaća počinje predstavljati samo manju kariku u ukupnim приходима koje su ostvarivali. Pripadnost staležu askera donosila je prvenstveno povlašteni status i ugled u krajiškom društvu u kojem je sve bilo podređeno izgrađivanju ratničkog duha i mentaliteta. Ekonomska se pak moć stjecala na druge načine, i to najčešće metodama koje su prelazile zakonske okvire i norme koje su vrijedile za ostatak Carstva. Pojedinci su tako mogli nagomilati veliko bogatstvo. Pitanje je da li je takav bio slučaj s vrličkim dizdarom Iskender-agom koji je podigao džamiju u vrličkom podgrađu i ostavio u zakladu čak 95 000 akči za njeno održavanje.²¹ Mala je vjerojatnost da bi jedan dizdar mogao raspolagati tako velikim iznosom gotovine samo temeljem dizdarske dnevnice.

Načini privređivanja i poboljšanja položaja bili su raznovrsni i teško ih je podvesti pod nekoliko zajedničkih nazivnika. Među najčešće možemo izdvojiti sljedeće legalne i manje legalne načine: trgovina nadarbinama i unosnim položajima, malverzacije plaćama, zakup poljoprivrednog zemljišta i prakticiranje poljoprivrede, zakup regalija, uključivanje u trgovinu robom i namirnicama i krijumčarenje, izdržavanje pograničnom pljačkom, mito i darovi, izrabljivanje seljaka i nametanje proizvoljnih davanja. Imajući u vidu situaciju u zaleđu, sa sigurnošću možemo tvrditi da su u kršenju zakona ponajviše prednjačili upravo oni koji su bili zaduženi za provođenje reda i discipline u pokrajini, odnosno vladajuća elita (sandžak-begovi i njihova svita, emini, begovi...) koja je stajala na poziciji moći. Vidljivo je to iz brojnih pritužbi podanika koje su stizale Porti. Time su utjecali na društvene konflikte u zaleđu u većoj mjeri negoli vojni sukobi. Ipak, bilo bi netočno pretpostaviti da je osiguravanje sredstava za život bio jedini motiv za poduzimanje različitih legalnih i nelegalnih akcija. Politički interesi, financijske razlike unutar vojnog staleža, suparništva, ispoljavanje moći, ustaljene prakse itd. igraju podjednaku ulogu kao i egzistencijski motiv. U složenoj stvarnosti pograničnog života takva su djelovanja bila moguća zbog nedostatka učinkovite kontrole od strane središnjih vlasti, nefunkcioniranja pravosudnog sustava, irelevantnosti političkih međa itd.

3. Trgovina položajima i nadarbinama, malverzacije plaćama

Timari i zeameti su se, tijekom klasičnog razdoblja, kao što je poznato, dobivali za zasluge na bojnopolju. Poslije ih se dijelilo nekvalificiranim ljudima u nevojne svrhe, npr. službenicima u državnim uredima, dvorjanima, sinovima velikodostojanstvenika, miljenicima sultana, rodbini časnika spahij-

²¹ TKA, Tapu Tahrir Defteri No. 13 (Detaljni popis Kliškog i Krčkog sandžaka s početka 17. stoljeća, dalje: TT 13).

ske vojske itd. Osmanisti općenito smatraju da je dodjeljivanje nadarbina u nevojne svrhe postalo važan čimbenik u slomu timarskog sustava.²²

Neki podaci iz registra smjene titulara nadarbina iz 1586/87. godine upućuju na zaključak da su timari u zaleđu često bili predmetom (nedopuštene) trgovine. U tom je razdoblju 56 timara i 11 zeameta cijelog Kliškog sandžaka promijenilo vlasnika, što je vrlo velika frekvencija u odnosu na ukupni broj.²³ Transparentno izloženi razlozi promjene titulara nadarbine, primjerice za zasluge u borbi s nevjernicima, zbog prelaska na vojno sposobnog sina ili zbog smrti ranijeg vlasnika, ujedno su i legalniji načini stjecanja prihoda. Takvih je primjera najmanje. Formulacije tipa "upražnjen timar" (*mahlul*), "sa stavke tog i tog timarnika" (*an tahvil*), "prepustio, ustupio" (*feragat etti*), i slično, bez jasno opisanog razloga, navode na zaključak da se radi o nelegalnoj, ali vjerojatno već u 16. stoljeću raširenoj praksi trgovine nadarbinama, ili pak o manje-više legalnoj zamjeni timara spahija koji su bili prekomandirani u udaljene krajeve. Nejasno je zašto bi netko dobrovoljno prepustio ili ustupio svoju nadarbinu drugome, ako ne za materijalnu protuvrijednost. Timarima se isplatilo trgovati jer su, ma kako mali bili, tvorili osnovu za materijalno bogaćenje i jačanje utjecaja s obzirom na to da se od podložnih seljaka uvijek moglo izvući više od onoga što je navedeno u defterima. Također treba istaknuti da se u novijim osmanističkim istraživanjima pojavila teorija kako je u Carstvu postojao regularni "rotacijski" sustav po kojem su timarnici nakon stanovitog vremena uživanja prihoda bili "otpuštani" (*mazul*) kako bi oni "na čekanju" mogli doći do prihoda.²⁴

Osim nadarbina, predmetom unosne trgovine postali su vojni položaji i berati (isprave o postavljanju na dužnost). Ta je trgovina na području Kliškog i Krčkog sandžaka navodno započela za vrijeme obnašanja dužnosti bosanskog beglerbega Šehsuvar-paše (oko 1585. godine), kako to navodi jedan regist carske naredbe.²⁵ Uskoro je postala općeraširenom pojavom, što je vidljivo iz naredbi Porte upućenih pokrajinskim vlastima da se strogo zabranjuje praksa postavljanja više zapovjednika na čelo jednog džemata, te da svaki buljuk azapa, farisa i bešlija treba imati samo po jednog agu, a ne po dvojicu ili trojicu koji se međusobno suprotstavljaju jedan drugome.²⁶ Slučajevi krivotvorenja berata²⁷, kao i malverzacije plaćama predstavljali su podjednako nelegalan, ali zato unosan izvor zarade, posebice za vojne zapovjednike i osobe dobro

22 Inalcik, *Osmansko Carstvo*, str. 146.

23 MMD 17685.

24 Inalcik Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume one: 1300-1600*, Cambridge, 1999, str. 116.

25 Abdulah Polimac, *Mühimme defteri*, neobjavljena kopija rukopisa iz Orijentalnog instituta u Sarajevu, str. 6.

26 Isto.

27 Kovačević, *Dokumenti*, str. 194.

pozicionirane u provincijskom birokratskom aparatu.²⁸ Očito je da su se položajima koristili kao sredstvima za postizanje osobne materijalne koristi. Ove opcije privređivanja, osim što su izazivale duboke socijalne konflikte između viših i nižih slojeva askera i time slabile obrambenu moć područja, nosile su i znatne teškoće središnjoj vlasti koja je težila unijeti red i kontrolu u pogranične vojne strukture.

4. Zakup poljoprivrednog zemljišta (čiftluka, mezri i zemina) i prakticiranje poljoprivrede

Već na samom početku osmanske vladavine nad zaleđem, jedan od važnijih vidova dopunjavanja vojničkih prihoda, čak i kod pojedinaca koji su imali visoki službeni položaj, postaje zakup različitih parcela obradivog zemljišta i bavljenje poljoprivredom. Ova pojava, koju otkrivaju već najraniji osmanski izvori, izravna je posljedica posvemašnje deagrarizacije i velike depopulacije prostora koja je nastala u vremenima najžešćih osmanskih osvajanja jadranskog zaleđa. Tada su široka područja opustjela od stanovništva, a poljoprivredna zemljišta su bila zapuštena i devastirana.²⁹ Takvo je stanje dočekalo Osmanlije koji su, u prvim godinama uprave, velike parcele nenaseljenog i neiskorištenog zemljišta pod vrlo povoljnim uvjetima dodjeljivali na uživanje zainteresiranim osobama kao zakupna dobra. To je bio jedini način da ih se kultivira i brže privede ka agrarnoj obradi. Takvi su posjedi dobivali status čiftluka, pod uvjetom da prvi zakupnik plati tapiju i pristojbu na čift, a potom i nisku svotu paušalnog zakupa.³⁰ Naravno da su pritom tvrđavske vojne posade i upravnici područja iz redova državnih službenika, kao prvo muslimansko stanovništvo, imali i najveće mogućnosti doći do atraktivnijih i plodnijih parcela. Tako su posjednicima čiftluka u zaleđu postali vojnici u utvrdama, njihovi zapovjednici age i dizdari, spahije i zaimi, emini, vojvode, ljudi iz sandžak-begove pratnje, pa i sami sandžak-begovi. Ova je pojava imala snažan utjecaj na gospodarstvo zaleđa i društvenu dinamiku budući da su tada prostrana područja, pa i cijela opustjela sela došla u posjed pojedinaca i postala sredstvom uzdizanja na imovinskoj ljestvici (što će se pokazati primjerima dalje navedenim u tekstu).

Stabilizacijom prilika i postepenom repopulacijom područja, država je nastojala ukinuti zakupni status čiftluka i paušalno plaćanje poreza (*ber vech-i maktu*), te ga zamijeniti redovitim sustavom koji se sastojao od plaćanja desetine i zakonskih pristojbi u korist spahija i države. Ova odredba, koju je na nivou

28 Godine 1591. zabilježen je slučaj da na "neretvanskoj skeli ima 370 plaća nefera, čije age svake godine uzimaju iz državne kase njihove plaće, a neferima ne daju". Adem Handžić, "Uvoz soli u Bosnu u XVI. vijeku", *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: POF), br. 10-11/1960-61, Sarajevo, str. 126 (dalje: Handžić, "Uvoz...").

29 Vjerojatno je tada nastala pučka uzrečica o "turskom kopitu iza kojeg ni trava ne raste".

30 O čiftlucima usporediti: Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999, str. 125-130 (dalje: Moačanin, *Turska Hrvatska*).

Carstva donio sultan Sulejman, u Bosanskom je sandžaku provedena 1530. godine.³¹ No, čini se da u nesigurnim pograničnim krajevima jadranskoga zaleđa (Dalmacija i Lika) država nikada nije uspjela u potpunosti ukinuti zakupne čiftluke, naseliti ih muslimanskom seljačkom rajom i uvesti redovita desetinska podavanja. To se poglavito vidi iz detaljnih popisa koji su nastajali nakon te naredbe. Tako je popisom Bosanskog sandžaka iz 1530. godine zabilježeno 47 čiftluka³² na području Dalmacije i Like, odnosno na području vilajeta Hrvati koje je do osnivanja Kliškog sandžaka 1537. godine bilo dijelom Bosanskog sandžaka, dok je početkom 17. stoljeća na bitno manjem području (sjeverna i srednja Dalmacija) registriran ukupno 431 čiftluk.³³ Sistematiziraju li se podaci iz popisa o posjednicima čiftluka, dolazi se do zaključka da vrlo rijetko u ovim krajevima čiftluke posjeduju muslimani–seljaci koji se isključivo bave poljoprivredom. Posjednika čiftluka bez ikakve dodatne socio-profesionalne oznake pored imena u popisima ponešto je bilo u nahijama Sinj i Cetina, Vrlika, Skradin i Kosovo te za njih možemo pretpostaviti da su muslimanska seoska raja. To su ujedno i jedine veće kompaktne skupine islamiziranog seoskog stanovništva. U ostalim nahijama posjednici tapija na čiftluke potjecali su ponajviše iz redova tvrđavskih vojnih posada, na temelju čega zaključujemo da država u ovom dijelu Carstva nije uspjela u potpunosti uspostaviti uobičajeni sustav seljačkih čiftluka.

Na tim zakupnim posjedima vojnici su se vrlo aktivno bavili zemljoradnjom i koristili ih kao alternativne izvore egzistencije. Posebice je to bila učestala pojava u najplodnijim područjima u neposrednoj blizini utvrda (primjerice Kliško i Solinsko polje blizu Klisa, Kninsko i Kosovo polje blizu Knina, Skradinsko polje uz Skradin, područje uz Vransko jezero blizu Vrane, područje Ravnih kotara, tj. okolica Nadina, Poličnika, Zemunika, Islama, Karina, Vrčeva, Kašića, Velina). Na taj su način vojnici utvrda kompenzirali slabe i neredovite plaće, pri čemu njihov način života počinje nalikovati na život seoskog stanovništva. U recentnoj se osmanističkoj literaturi za takvu socijalnu kategoriju koristi naziv "Soldatenbauer"³⁴, a budući da se teza o postojanju "vojnika-seljaka" potvrdila i u jadranskom zaleđu možemo ga doslovno prenijeti i na naše područje. Isti su način života prakticirali i vojnici smješteni u utvrđama na samoj granici s Mletačkom Republikom kao i oni u manje isturenim utvrđama. Osobito je vrijeme mira između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike bilo razdoblje kada su vojnici imali i više mogućnosti za aktivno bavljenje poljoprivredom.

31 Đurđev et al., *Kanuni*, str. 44.

32 Podatak preuzet iz: Snježana Buzov, "Vlaška sela, pašnjaci i čiftluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u 16. i 17. stoljeću" u: *Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija*, (ur. D. Roksandić, I. Mimica, N. Štefanec, V. Glunčić-Bužančić), Split-Zagreb, 2003, str. 238 (dalje: Buzov, "Vlaška sela...").

33 TT 13.

34 O navedenoj tezi vidjeti u: Močanin, *Turska Hrvatska*, str. 63, 73-74.

Prakticiranje agrarnih djelatnosti među vojnim redovima vlasti zasigurno nisu odobravale zbog zapuštanja službe, ali su ga bile prisiljene tolerirati jer su s jedne strane plaće bile loše i neredovite, a s druge prihodi od desetine su bili dodjeljivani u korist nadarbina lokalnih spahija i sandžak-bega. Svakako možemo zaključiti da su posjednici čiftluka i ostalih kompleksa poljoprivrednog zemljišta bili i te kako zainteresirani za intenzivnu agrarnu proizvodnju jer su time nadoknađivali niske dnevnice i nadarbine. Upravo su stoga ta područja bila glavnim zonama agrarne proizvodnje u zaleđu, a dosta visoki iznosi procijenjenih prihoda od poljoprivrede govore tome u prilog. Sudeći prema procjenama žitne desetine, prinosi žitarica s takvih posjeda ponekad su dostizali rekordne rezultate. Ti iznosi definitivno upućuju na komercijalizaciju čiftluka i mezri oko utvrda te njihovo pretvaranje u radno intenzivne posjede usmjerene na uzgoj žitarica, najvjerojatnije za mletačko tržište koje je uvijek oskudijevalo u žitu. Vidi se to i iz činjenice da je uzgoj drugih kultura na takvim posjedima bio sveden na minimum. Osim uzgoja žita, muslimanski su vojnici izgleda bili zainteresirani i za vinogradarstvo budući da su držali relativno prostrane vinogradarske lokalitete u blizini utvrda. Najveće su vinograde imali vojnici Klisa (169 dunuma)³⁵, Ostrovice (94), Sinja (82) i Nadina (42), dok su manje posjedovali vojnici Strmice, Zvonigrada, Nečvena, Velina, Obrovca, Vrane i Karina. Areal vinove loze bio je raširen i u nahiji Kotar, samo što su tamo muslimanski proizvođači, mahom vojni odredi, plaćali desetinu na količinu proizvedenog vina, a ne na površinu vinograda, pa stoga ne možemo procijeniti površinu zasađenu vinovom lozom.³⁶ Ipak, ove su spoznaje dovoljne da zaključimo da i vinogradarstvo upućuje na komercijalizaciju odnosno tržišnu orijentiranost proizvođača iz redova askera kojima je blizina mletačkog tržišta mogla biti samo poticajna i donijeti dobru zaradu.

Ponekad su jedan čiftluk zajednički pritežavali cijeli odredi vojnika³⁷, a ponekad je čiftluk bio u vlasništvu samo jednog age (primjer dizdara Obrovca, Sinja itd.), bega ili kakvog drugog lokalnog moćnika. Već je ranije napomenuto da su zakupni posjedi na kojima se prakticirala isplativa agrarna proizvodnja mogli postati sredstvom obogaćivanja i uzdizanja na socijalnoj ljestvici. Stoga je jasno zašto su se pojedinci, čak i oni na vrlo visokim položajima, trudili zakupiti što veći broja čiftluka i ostalih kompleksa obradivog zemljišta. Navedimo da je tako na stanovitog emina i agu Mustafu početkom 17. stoljeća glasililo šest čiftluka u nekoliko nahija (Karin, Obrovac, Zvonigrad, Nadin, Stara Ostrovice), čitav niz ispražnjenih seoskih baština u raznim selima te nekoliko mezri, pa je sasvim jasno da je ili morao unajmiti radnu snagu za pritežavanje

35 Dunum (*dönüm*) je površinska mjera za zemljište, iznosila je otprilike 0,1 hektar.

36 Vidjeti: BOA, TT 526.

37 Jedan čiftluk u Vranskom polju, na zemlji varoši Vrane, godine 1550. bio je upisan na čak 80 vojnika. Novim je popisom iz 1574. godine utvrđeno da su mnogi pomrli, a neki premješteni u druge tvrđave, pa je čiftluk dat mustahfizima i azapima grada Vrane. Usporediti: BOA, TT 284 i TT 546.

(mletačke podanike!), ili je imao privatni aranžman sa suseljanima, ili se pak oslanjao na robovsku radnu snagu. Očito je bio jedan od lokalnih moćnika i bogataša budući da je raspolagao dovoljnim sredstvima da podigne džamiju u Kninu.³⁸ Slična je situacija i s kapetanom Obrovca, Ibrahimom, sinom istaknutog Malkoč-bega, koji je posjedovao, osim prostranih prekodinarskih imanja, i pet čiftluka u nahijama Obrovac, Kosovo i Nečven.³⁹ Njegova je obitelj tijekom 16. stoljeća (Malkočevići) bila među najvećim posjednicima i najutjecajnijim obiteljima Bosanskog ejaleta.⁴⁰ Prvi put Ibrahim se spominje 1550. godine kao spahija u nahiji Uskoplju s timarom od (svega) 6000 akči, a 1574. godine kao kapetan Obrovca.⁴¹ Premda je kapetanska funkcija bila veoma unosna, malo je vjerojatno da je samo zahvaljujući njoj došao do imetka pomoću kojeg je podigao kulu, džamiju i trgovine u Novoselu za čije je uzdržavanje ostavio 77 000 akči. Još su dvojica članova obitelji Malkočević bili posjednicima čiftluka u nahijama s ove strane Dinare, poglavito oko Nadina. Bili su to Malkočevi sinovi i Ibrahimova braća, zaim Hasan-beg, čovjek iz pratnje sandžak-bega Rustem-paše, kako ga tituliraju osmanski izvori, te Osman - beg. Izvori navode još mnoštvo drugih velikih posjednika u Kliškom sandžaku. Tako je primjerice stanoviti Veli-aga Blagajlija bio posjednikom raznih kompleksa obradivog zemljišta i nekoliko čiftluka u skradinskoj nahiji, prema popisu iz 1574. godine.⁴² Posebno su zanimljivi oni primjeri u kojima se sandžak-bezi javljaju kao posjednici agrarnih dobara. Kliški sandžak-beg Mustafa-beg bio je početkom 17. stoljeća posjednikom dvaju čiftluka u nahiji Sinj; jedan je donekle nalikovao povećem imanju, budući da je obuhvaćao nekoliko zemina, livada, mezri, vinograda i čak 13 mlinova, koje je Mustafa kupio od raznih vlasnika tapija, a drugi je obuhvaćao dio sela Malo Podastinje. Izgleda da su mu najveću korist nosili mlinovi, s obzirom na to da je popisna komisija podavanja s oba čiftluka procijenila na 750 akči, od čega je samo na takse za mlinove otpadalo 285 akči.⁴³ Za razliku od njega, krčki su sandžak-bezi Memibegovići, Ibrahim-beg i Halil-beg bili pravi "veleposjednici". Halil-beg je svoje čiftluke izgradio na paušalnom zakupu sela carskog hasa u nahiji Vrana (sela Gornje i Donje Miranje) za 4200 akči, u nahiji Nadin (selo Brkljačina Polača) za 4500 akči, u nahiji Zvonigrad (sela Doljani, Mala Popina i neko selo potpuno nečitko upisano) za 3000 akči te raznih zemljišnih čestica u nahiji Stara Ostrovica. Ibrahim-beg je držao kao zakupni čiftluk petnaestak sela nahije Vrana (Dubravica, Podočić, Ravinac, Kašić, Dobra Voda, Banjevci, Vujanović, Polača...) za

38 TT 13; TT 546.

39 Isto.

40 O Malkočevićima detaljne podatke vidjeti u: Behija Zlatar, "O Malkočima (Prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI. stoljeću)", *POF*, 26/1978, Sarajevo, 105-114.

41 Isto, str. 110.

42 Usporediti: TT 546; Fehim Dž. Spaho, "Skradinska nahija 1574. godine", *Acta historica-oeconomica Iugoslaviae*, 16/1989, Zagreb, str. 79-106.

43 TT 13.

koja je carskoj blagajni plaćao 15 000 akči. Sva su ova sela bila na "opasnom mjestu na granici, blizu mora", izložena stalnim napadima "uskočke eškije",⁴⁴ što je vjerojatno bilo glavnim razlogom što se daju pod zakup. Time je veliki dio Ravnih Kotara došao u posjed moćne obitelji Memibegović kojima su ovi krajevi postali obiteljskim i nasljednim lenom na kojem su imali gotovo neograničenu vlast. Često su zbog toga dolazili u sukob sa službenicima državne blagajne, posebice kada bi potonji dolazili naplaćivati zakup. Bio je to slučaj i s ostalim vojnicima i spahijama koji su godinama koristili plodna zemljišta, odupirali se ukidanju zakupnih čiftluka i de facto ih ostavljali u nasljedstvo.⁴⁵ Zoran nam primjer pruža slučaj iz godine 1576. kada je posjede carskog hasa s "onu stranu rijeke Krke", kao i zemlju koja je bila osvojena od Mlečana u Kotarima zakupio neki zaim Alija za 600 000 akči. On nije mogao ubrati prihod od raje koja obrađuje zemlju jer su lokalni spahije i zaimi tvrdili da su to njihovi posjedi s kojih oni imaju pravo uzimati poreze.⁴⁶

Sitni su se timarnici i vojni zapovjednici zakupom plodnog zemljišta počeli pretvarati u lokalne zemljovlasnike, a moćnije su obitelji postajale najvećim veleposjednicima u regiji, uz pomoć čega su mogle namaknuti ogromna financijska sredstva i znatno ojačati svoj utjecaj. Nakon svega rečenoga, razumljiviji je način na koji su Malkočevići i Memibegovići tijekom 16. i 17. stoljeća došli u posjed prostranih područja u jadranskom zaleđu. Pritom se u mnogočemu njihovi interesi kao zemljoposjednika nisu poklapali s državnim interesima, produbljujući antagonizam između provincijskih moćnika i središnje vlasti.

5. Zakup ostalih regalija

Osim zakupa poljoprivrednog zemljišta, znatna se materijalna korist mogla izvući i iz zakupa ostalih regalnih prihoda. U zaleđu su pod zakup najčešće dospijevali prihodi od skela, solana, carina (*cümruk*), tržišnih taksi (pazarni badž, *bac-u pazar*), ali nije bila rijetkost niti zakupljivanje prihoda od travarine, ribarenja, prikupljanja filurije, ljetnih i zimskih ispaša itd. Zakup se obično vršio od jedne do tri godine, a kao zakupnici najčešće se pojavljuju emini, kapetani, istaknutiji zaimi, viđenije age, pa i sandžak-begovi. Zakup se regalnih prihoda općenito isplatio jer su zakupnici državi odjednom ili u

44 Isto.

45 Analogan slučaj odupiranja ukidanju zakupnih čiftluka zabilježen je i u registru carskih odluka. On otkriva otpor uživatelja čiftluka u Bilajskom polju naporima osmanske države da naseli nahiju Liku. Dokument navodi da su ove zemlje (Bilajsko polje) bile puste i neplodne cijelih trideset godina (zabilježeno 1566.) te da "oni koji ih drže pod uvjetima paušalnog plaćanja poreza sprečavaju one koji se tu žele naseliti i oživjeti polje". U ovom slučaju uživatelji čiftluka vjerojatno su bili posadnici utvrde Bilaj Bunić. O dokumentu detaljnije: Buzov, "Vlaška sela...", str. 239.

46 OIS, AD, knj. 75, str. 204.

nekoliko rata platili paušalni, ranije dogovoreni iznos, a potom su dalje sami ili preko vlastitih službenika naplaćivali carine i prihode, koje su uobičavali proizvoljno nametati. U želji za što većom financijskom koristi, znali su vršiti razne malverzacije i kršiti odredbe o iznosima pristojbi.⁴⁷ U izvorima se stoga često nalaze podaci da se pučanstvo u blizini pojedinih skela ili solana, zbog nasilja i nepravdi pojedinih zakupnika, razbježalo, uz opasku da se time nanosi šteta državnoj miriji.⁴⁸ Stoga je vlast, u svrhu sprečavanja zlouporaba i kontroliranja zakupnika regalija, postavljala državne povjerenike i nadglednike (državne emine i nazire). No, taj sustav nije uvijek besprijekorno funkcionirao jer se znala dogoditi situacija da je jedna te ista osoba istovremeno bila zakupnik i povjerenik.⁴⁹ Uz to je ista osoba mogla obnašati nekoliko različitih, vrlo unosnih funkcija.⁵⁰ Takva praksa, koja uopće nije bila protuzakonita, otvarala je bezbrojne mogućnosti za ostvarivanje dobiti. A oni koji su položaje dodatno zlorabili i imali visoke zaštitnike doista su mogli namaknuti goleme zarade. Poznat je slučaj splitskog emina na kojeg se uvaženi trgovac i posrednik u trgovini između Splita i Sarajeva, Marko Kavanjin, često neslužbeno žali. U pismima koja šalje svojim partnerima, sarajevskim trgovcima, ističe kako ga je emin prevario kod naplate carina te im preporuča da kod obračunavanja carina ili progledaju kroz prste eminu ili da robu daju cariniti u Sarajevu gdje je povoljnije, a ne u Splitu. Također apostrofirao da se nitko ne usuđuje podići tužbu protiv emina zbog njegovih veza s najistaknutijim osobama u državi, poglavito s bosanskim defterdarom.⁵¹ Nije stoga čudno da su za zakup skela pripadnici krajiških elita izdvajali ogromne sume novca kad je i dobit mogla biti velika. Godine 1576. makarsku, neretvansku, dubrovačku, risansku i novsku skelu uzeo je u zakup neki čauš Visoke Porte Sinan na tri godine za 64 tovara i 86 tisuća akči⁵², a 1641. godišnji zakup skela u Zadru i Šibeniku iznosio je 18 tovara akči!⁵³ Skele Karin, Rogovo i Hotišina su, uz čifluke, bile najveći izvor bogaćenja već ranije spomenutog krčkog sandžak-bega Halil-bega Memibegovića. Karin i Hotišinu držao je u zakupu, a Rogovo mu je vjerojatno država dala u posjed. Čak je bio ovlašten od središnje vlasti da postavlja i smjenjuje

47 Izvori naročito ističu zakupnike makarske skele i makarskog emina kao osobe koje su vršile brojne nepravilnosti s carinama u korist osobnog bogaćenja. Vidjeti: Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, str. 215.

48 Primjer kada se od nasilja i nepravdi zakupnika zaima Alije godine 1576. razbježala raja u blizini šibenske i skradinske skele. OIS, AD, 75/I, str. 98, 99.

49 Primjer neretvanske skele 1591. godine. Vidjeti: Handžić, "Uvoz...", 125.

50 Tako se krajem 17. stoljeća stanoviti Ibrahim-aga istovremeno titulira poljičkim eminom, filurdžijom Zagore i mutevelijom Žrnovnice. Državni arhiv Zadar (dalje: DAZ), Dragomanski arhiv (dalje: DA), f. 67, poz. 7/4.

51 Seid Traljić, "Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću", u: *Pomorski zbornik*, Zagreb-Zadar, 1962, str. 362 (dalje: Traljić, "Trgovina...").

52 OIS, AD, 75, str. 222.

53 Traljić, "Trgovina...", str. 367.

emine, a niski je iznos sandžakbegovskog hasa kompenzirao nametima i taksama koje je svojevolumeno određivao u trgovini s Mlečanima.⁵⁴

Profitabilno je bilo zakupljivanje i ostalih regalnih prihoda, osobito solana, filurije i travarine. Tako je prihode poljičkih solana (Site i Banska), kao i prihode od filurije poljičkog stanovništva uzimao pod zakup poljički emin.⁵⁵ Krčki sandžak-beg Durakbegović 70-ih godina 17. stoljeća zakupljivao je prihode od travarine mletačkih podanika koji su napasali stoku u Kotarima, dok je 80-ih godina to radio zadarski emin Salih-aga. Raja se zaleđa neprestance žalila na zakupnike filurije koji kupe mnogo više nego što je uvedeno u defterima, a razliku uzimaju sebi.⁵⁶ Premda je zakonom bilo dozvoljeno zakupniku i službenicima koji su ubirali porez da naplate honorar u iznosu od nekoliko akči, ponekad je socijalna represija samovoljnih poreznih zakupnika prešla svaku mjeru, a posljedica je bila depopulacija prostora⁵⁷. Iako je država oštro osuđivala svaki nezakoniti postupak zakupnika prihoda, nije raspolagala učinkovitim mjerama kojima bi mogla suzbiti nepravilnosti. Istovremeno je, zbog nedostatka financijskih sredstava, ovisila o gotovinskim svotama bogatih poreznih zakupnika.

6. Trgovina i krijumčarenje

Već je u prethodnom poglavlju bilo istaknuto da su čifluci vojnih posada u nahijama zaleđa (Kotar, Klis, Nadin, Velin, Vrana) bili glavnim područjima proizvodnje žitarica. Veći dio te proizvodnje izvezio se na obližnje mletačko tržište budući da prostorno ograničeni distrikti dalmatinskih komuna nisu mogli ni približno pokriti vlastite prehrambene potrebe. Izvoz se naročito isplatio jer su tržišne cijene žitarica na mletačkom području bile visoke. Izvješća mletačkih providura i knezova stoga su puna podataka o ovisnosti o uvozu osmanskog žita iz "Turske". Premda su mletački predstavnici prema riječima Cristofora Canala bili veoma zazorni od "traženja kruha u neprijateljskoj zemlji koja može spriječiti svaki dovoz hrane"⁵⁸, najčešće nisu imali izbora. Glavni izvoznici

54 Poznat je slučaj iz 1644. kada povlači emina iz Rogova zbog sukoba s Mlečanima Vidjeti: Traljić, "Vrana...", 356-357.

55 Avdo Sućeska, "O položaju Poljica u Osmanskoj državi", *Poljički zbornik*, 2/1971, str. 61-71. (dalje: Sućeska, "O položaju...").

56 OIS, AD, 75, str. 191-192.

57 Kada su krajem osamdesetih godina 16. stoljeća sela neretvanskog područja dobila novog zakupnika, većina je stanovništva pobjegla na mletačke otoke. Evo zašto: "Tamo gdje su siromašni podanici plaćali 120 aspera ukupnog poreza, rečeni Mehmet aga, suprotno naredbi sultana, uzima po 300 aspera od svakog kao danak, i protivno naredbama šest i sedam puta na godinu jaši kroz ta područja s po 30 ljudi odjednom, nanoseći golema zla i nepravde ranije spomenutim podanicima." O ovom izvješću gabelskog kadije iz 1590. godine vidjeti u: Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Zagreb, 1997, str. 70 (dalje: Bracewell, *Senjski uskoci*).

58 Grga Novak, *Commissiones et relationes venetae* (dalje: CRV) V, Zagreb, 1966, str. 105.

žita bile su iste one vojne posade i njihovi zapovjednici koji su zakupljivali čiftluke i na njima prakticirali agrarnu djelatnost, kao i spahije koji su izvozili žito od ušura. Dodatni dokaz da su upravo oni bili najvećim izvoznicima žita u mletačke krajeve jesu i izvješća mletačkih knezova u kojima se kontinuirano naglašava potreba održavanja dobrih odnosa s osmanskim zapovjednicima na granici preko kojih se nabavlja žito.⁵⁹ Osim njih, u toj su trgovini udjela imali i najviši provincijski dužnosnici. Tako su u Krčkom sandžaku tijekom 17. stoljeća u tome prednjačili Durakbegovići. Znakovito je i da je glavno tržište bila kliška utvrda, gdje je bilo simbolično sjedište kliškog sandžak-bega. An-gažmanom u prekograničnoj trgovini lokalni vojni zapovjednici i dužnosnici postajali su pravim poslovnim poduzetnicima koji su sve manje i manje ovisili o državnim izvorima prihoda.

Međutim, nabavka je žitarica podlijegala posebnom postupku, jer ih je osmanska vlast držala proizvodom od strateške važnosti te je njihov izvoz povremeno bio zabranjivan. Pored žitarica, zabrana izvoza (*yasak*, *yaşak*) u pojedinim vremenskim razdobljima obuhvaćala je i druge proizvode.⁶⁰ Ekonomska je blokada naročito bila na snazi tijekom perioda mletačko-osmanskih i osmansko-habsburških ratova (kada je žito trebalo vojsci) te u vrijeme slabe žetve i gladi. U tim je razdobljima vitalna egzistencija mletačko-dalmatinskih gradova bila ozbiljno ugrožena, a cijene žita su bile iznimno visoke. Tada se pribjegavalo krijumčarenjima. Ono se uvijek vršilo uz znanje i privolu viših i nižih osmanskih dužnosnika i vojnih zapovjednika, koji su iz takvih akcija izvlačili lijepu financijsku dobit. Poznat je slučaj iz godine 1566. kada su vojvode kliškog sandžak-bega Mehmed-bega izvezli nekoliko tisuća tovara žita, u vrijeme kada je na snazi bila zabrana izvoza zbog rata s Habsburškom Monarhijom. Kliški je sandžak - beg od svakog tovara naplaćivao po 8 akči (time mora da je nagomilao pozamašnu svotu!). Na inicijativu kadija Skradina, Sarajeva i Višegrada te sandžak-bega Hercegovine, kliški je sandžak-beg optužen za nedozvoljeni izvoz žita, brojne druge malverzacije, pa čak i za naručeno ubojstvo neretvanskog kadije. Potom je promptno bilo organizirano veliko suđenje u Livnu, što govori koliku je pažnju Porta pridala suzbijanju ovih ilegalnih transakcija. Premda sudski postupak nije uspio dokazati sandžak - begovu krivicu, državna je vlast nastojala demonstrirati da ne tolerira nepoštivanje zakonskih odredbi.⁶¹ Bez obzira na to, krijumčarenja su se i dalje nastavila uz vodeću ulogu lokalne elite u njoj. Tako je godine 1586. također bio zabranjen izvoz hrane, ali, usprkos svim zabranama, kliški je sandžak-beg dopuštao da se hrana s osmanskog teritorija izvozi u Split.⁶² Godine 1591. izvoz je bio zabranjen zbog slabe žetve i gladi, a državna je vlast prijetila za-

59 CRV V, str. 103.

60 Robom strateške važnosti koja je mogla ojačati neprijateljsku državu i njenu vojsku smatrali su se i konji, željezo, olovo, smola, oružje, barut. Đurđev et al, *Kanuni*, str. 29.

61 O navedenom slučaju u: Kovačević, *Dokumenti*, str. 96, 97, 118, 119.

62 CRV VI, 1970, str. 379.

tvorom onima koji su izvozili žito.⁶³ Navedene slučajeve treba promatrati kao primjere sve većeg osamostaljivanja provincijskih moćnika od središnje vlasti, koji se nisu tako jednostavno mislili odreći vlastitog udjela u ovoj profitabilnoj pograničnoj gospodarskoj grani.

Osim u trgovini žitom, krajiška se elita jače angažirala i u trgovini stokom i drvnim proizvodima. Ogrjevna drva za mletačko tržište nabavljala su se ponajviše iz obrovačkog i skradinskog zaleđa te Like, a kao dobavljači javljaju se mahom srednje pozicionirane osobe iz vojničkog staleža. Izvori primjerice spominju obrovačkog dizdara Džafer-agu, Ferhada ćehaju, Ramu odabašu, Ahmet-agu zvanog "Dedo", Durak agu Vendrilića, Bešli ćehaju itd., redom iz Obrovca, Učitelja, Potkonja i Gračaca.⁶⁴

Glavna skela za trgovinu stokom iz zaleđa bila je zadarska, a osim trgovaca iz unutrašnjosti izvori navode i lokalne vojne zapovjednike, ponajviše iz Nadina, Zemunika, Obrovca i Islama, kao osobe uključene u tu trgovinu. Tako je primjerice godine 1610. Osman-aga Husejnović iz Nadina prodao u Zadru čak 132 grla stoke.⁶⁵ Krijumčarenje nije naravno zaobišlo ni ovu djelatnost, pa stoga mletačke vlasti kontinuirano zabranjuju seljacima iz sela u okolici Zadra da trguju s kotarskim Turcima. Valja naglasiti da je niži sloj askera ponekad bio prisiljen baviti se sitnom trgovinom. Naime, kako su često umjesto plaće u gotovini dobivali protuvrijednost u tkaninama i soli, da bi došli do sredstava neophodnih za život nisu mogli ništa drugo doli prodati ih.

Najunosnija grana trgovine u zaleđu zasigurno je bila trgovina zarobljenicima. Na ovim prostorima to dakako nije bila posve nepoznata praksa, ali je dobila novi zamah u drugoj polovici petnaestog stoljeća kada su osmanske akindžijske jedinice počele sustavno provaljivati u Dalmaciju i hvatati ljudstvo, koje su potom kovali u okove i u kolonama odvlačili na tržnice robljem.⁶⁶ U stoljećima nakon toga otkup i prodaja zarobljenika postali su uobičajenom ratnom metodom i standardnom robom u trgovini, kako na kršćanskoj tako i na muslimanskoj strani granice. Izvori su prepuni primjera u kojima vojni

63 Bogumil Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanskog Carstva u XVI, XVII. i XVIII. stoljeću*, Priština, 1971, str. 38.

64 Seid Traljić, "Izvoz drva preko Obrovca krajem XVI. stoljeća", *Radovi JAZUZd*, 21/1974, str. 267.

65 DAZ, DA, f. CIV, poz. 63.

66 Prve vijesti o dalmatinskim zarobljenicima potječu iz proljeća 1415. godine kada su osmanske akindžije provalili u šibenski i trogirski kotar i tom prilikom zauzeli kraljevski grad Zvončac (danas Zvonik kod Mirilovića) u koji su zatvorili zarobljene žene, djecu i stoku što su ih ugrabili u šibenskom zaleđu. Potom su ih ponudili Šibenčanima na otkup. Generacije zarobljenika nakon toga bile su slabije sreće te su mnogi završili na tržnicama robljem diljem Carstva. Potresne slike o tom razdoblju donose Marin Sanudo i Benedikt Kuripešić. Ninski biskup Juraj Divnić u pismu papi Aleksandru VI. 1493. godine, opisujući provale akindžija, navodi: "Zarobljenike vodi u jaram, pljačka, udara na muke, žestoko istrebljuje, tjera ih bosonoge i gole preko brda i kamenja. Bezbožna rulja vuče ih polumrtve ili na konopima ili na konjskim repovima." Vidjeti: Vedran Gligo, *Govori protiv Turaka*, Split, 1983, str. 314.

zapovjednici s granice prodaju robove ili ih nude na otkup. Kršćanski su zarobljenici s područja zaleđa bili prodavani na tržnicama roblja u Livnu i u Sarajevu, a kanun-nama za Kliški sandžak iz 1574. godine navodi da se tržna taksa u visini od 2 akče uzimala i od kupca i od prodavača na svakog prodanog roba, te je ukupno iznosila 4 akče.⁶⁷ Trgovina je robljem u zaleđu bila institucionalno podržavana i uvijek se odvijala uz privolu i sudjelovanje provincijske vlasti i lokalnih vojnih zapovjednika. Zbog goleme isplativosti te trgovine često su izbijali sukobi na relaciji vojni zapovjednici – sandžak-bezi – Visoka Porta. Poznat je slučaj iz 1566. godine kada kliški sandžak-beg odbija u korist države isplatiti pendžik (*pencik*) u iznosu od 1/5 od ukupne vrijednosti trgovine. On se pravdao činjenicom da je naplata pendžika od martolosa i vojnih zapovjednika koji su na prepad izveli roblje iz neprijateljske zemlje zabranjena po šerijatu i kanunu.⁶⁸ Također postoje indicije da je u zaleđu bila rasprostranjena pojava preotimanja ratnih zarobljenika. Osobe najvišeg ranga u vojnoj hijerarhiji (sandžak-beg!) uobičavale su preuzimati zarobljenike od "serhatskih gazija", posebice one bogate i ugledne, te na taj način vojnike lišavati visokih otkupnina, izazivajući među njima veliko nezadovoljstvo.⁶⁹ Time su doprinosili polarizaciji i produbljivanju socijalnih napetosti između običnih vojnika i vladajućih upravitelja, koji su se često ponašali kao vojni "diktatori". U svakom slučaju, krajiškoj je vojnoj eliti uključivanje u trgovinu robljem donosilo znatnu financijsko-ekonomsku dobit. Iako je Porta 1588. godine načelno zabranila otkup osmanskih podanika iz ropstva, institucija ropstva i dalje je predstavljala dosta unosnu granu lokalnog gospodarstva. Evlija Čelebi je svjedok da se takva praksa nastavila do duboko u 17. stoljeće, pa se čini da je birokracija samo u rijetkim slučajevima pokušavala omesti takvu trgovinu.

7. Pljačka i ratni plijen

Institucionaliziran i trajan sustav prepada i protuprepada u zaleđu podupirali su i Osmansko Carstvo i Mletačka Republika, premda će ga u periodima mira i jedna i druga vlast pokušavati ograničiti.⁷⁰ Tu su provale i pljačke po-

67 Đurđev et. al, *Kanuni*, str. 138.

68 OIS, AD, 75, str. 27-28.

69 Moačanin, *Turska*, 183.

70 U službenoj prepisci koja se vodila između mletačkih providura i pokrajinskih osmanskih vlasti u svezi razmirica u zaleđu, a koja se čuva u Državnom arhivu u Zadru (fond Dragomanski arhiv), i jedna i druga strana su se pozivale na potrebu održavanja mira na "komšiluku". Osmanski su pokrajinski predstavnici vlasti, predstavljeni sandžak-bezima, kape-tanima (često se spominju kninski, islamski, obrovači i vranski), dizdarima (najčešće sinjski, skradinski, obrovački), eminima (splitski, zadarski) i kadijama (najčešće skradinski), rado sudjelovali u takvoj vrsti prepiske. U ime dobrosusjedskih odnosa pojedini su organi lokalne vlasti ponekad sami pokretali istrage i sudske procese protiv vlastitih podanika osumnjičenih za kakav zločin, krađu ili nezakonitu radnju, ali su istovremeno oštro zahtijevali da se provedu istrage protiv mletačkih podanika koji su nanijeli kakvu štetu osmanskim podanicima, ističući da će zauzeti službeni stav ako se Mlečani ne bi odazvali pozivu na suradnju. Kad

stale svakodnevnim oblicima života, obrascem ponašanja na uvijek nemirnoj granici.⁷¹ Usprkos tome, nije se radilo o ratu razaranja i potpunog uništavanja neprijatelja, već o sukobima usmjerenim ka pribavljanju ratnog plijena koji su podrazumijevali minimum sučeljavanja i borbi. Provaljivanjem preko granice u "malom ratu" prvenstveno su se ostvarivali dodatni prihodi, a uzdržavanje sredstvima i metodama "ratnog gospodarstva" postalo je uobičajenim načinom privređivanja tijekom cijelog 16. i 17. stoljeća. Ciljevi pljačkaških pohoda bili su stoka, hrana, zarobljenici, novac, odjeća, predmeti materijalne svakodnevice, tkanine i slično. Pojedinci i čitavi odredi iz vojnih struktura i lokalnih elita više su se nego često uključivali u takve akcije zbog permanentnog nedostatka zaliha hrane i novca. Osim toga, takvi su pohodi implicirali junaštvo serhatskih gazija, a u ovom su pograničnom društvu sve ljudske, socijalne i moralne vrijednosti na neki način bile pod utjecajem ideala gazi-ratnika kojeg karakterizira izuzetna požrtvovnost u borbi za proširenje područja islama (*darüislam*).⁷² Ponekad su i akcije s pljačkom kao jedinim ciljem bile prožete ovim osjećajem i opravdavane vjersko-domoljubnom motivacijom.

Područja pljačkanja bila su ograničena na nezaštićene teritorije unutar distrikata mletačkih gradova, na otoke i karavanske putove. Osmanske su središnje i lokalne vlasti pljačku najčešće tolerirale jer je to bio izvor prihoda koji nije opterećivao državnu riznicu već ju je punio (od ratnog se plijena uzimao pendžik u iznosu od 1/5 vrijednosti, jednako kao i od zarobljenika). Taj se novac potom koristio za gradnju čamaca na lokalnim skelama, popravak graničnih tvrđava itd.⁷³ Mletačka su izvješća prepuna pritužbi na osmanske podanike koji pljačkaju nedužno mletačko stanovništvo, dok osmanski vojni zapovjednici zaduženi za sigurnost granice to dozvoljavaju. Čak i osmanski izvori apostrofiraju povezanost vojnika iz Sedd-i Islama, Karina i Obrovca s "eškijom" koja napada na mletačke trgovce. Jedna je takva situacija ostala zabilježena u fermanu sultana Murata IV. kada su vojnici iz spomenutih tvrđava (spominje se brojka od dvije tisuće ljudi), pod vodstvom nekog Duraka, napali mletačke podanike iz Novigrada i uzrokovali time nemir i nesigurnost na granici.⁷⁴ Vojnici Islama naročito su bili ozloglašeni, a tvrđava je u mle-

lokalne osmanske vlasti ne bi uspjele ili ne bi htjele obuzdati svoje podanike, a incidenti na granici bi narasli do razine prijetnje izbijanju međudržavnog sukoba, intervenirali bi sultan i Porta fermanima u kojima bi zapovjedili bosanskom beglerbegu i sandžak-bezima da paze da se uspostavljeni mir i staro prijateljstvo s Mlečanima ne krši te da se provedu teške kazne nad uzročnicima nereda na serhadu.

71 U jednom anonimnom senjskom izvješću iz 1601. godine stoji: "U ovim se krajevima podrazumijeva da mir i primirje nisu prekršeni ako topništvo nije dovezeno u napad na gradove ili utvrde s namjerom da ih se osvoji." O izvješću vidjeti: Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 37.

72 Evo što o njima kaže Evlija Čelebi: "Njihovi ratnici su ljudi u kojih čorda stalno visi o pojasu, a puška u ruci. Danju-noću oni spavaju pod oružjem. Pa čak i kad abdest uzimaju i namaz klanjaju, pokraj sebe drže oružje u pripravnosti." Čelebi, *Putopis*, str. 229.

73 Iz prihoda od pendžika 1566. godine namirio se dio troška za popravak tvrđava Nadin, Bilaj i Udbina. OIS, AD, 75, str. 36-37.

74 DAZ, DA, f. 75, poz. 47, 48; f. 85, poz. 3.

tačkim izvorima okarakterizirana kao mjesto u kojem se okuplja sav ološ kraja. Mlečani su pogotovo bili nezadovoljni kontroverznim krčkim sandžak - begom, već spominjanim Halil - begom Memibegovićem, tim "neugodnim susjedom koji je i vrlo zle prirode", tvrdeći da su glavni pljačkaši njegovi ljudi iz okolice Vrane s kojima je dijelio plijen.⁷⁵

Sve su vojnokrajiške strukture bile uključene u pljačku. Za niži, osiromašeni sloj askera, ona je bila izvor svakodnevne egzistencije, način da se popune nesigurne zalihe hrane, da se kompenziraju neredovite plaće, da se prehrani obitelj, ili prigrabi prihod za manje sretne dane. Za viši, upravljački sloj, kao i za državnu blagajnu, predstavljala je važan priljev novčanih sredstava i način iscrpljivanja resursa protivnika. U zaleđu je postala prihvatljivim oblikom ponašanja i sociokulturnim obrascem života kojeg nam vrlo slikovito opisuje inventar Dragomanskog arhiva, prebogat izvješćima o nebrojenim pograničnim sukobima, pljačkanjima stočnog blaga, otimačini robe i ljudi, čak i u mirnodopskim uvjetima.

8. Teški nameti i darovi

Već od druge polovice 16. stoljeća u zaleđu su primjetni prvi znakovi globalne krize i propadanja svih temeljnih institucija osmanskog sustava. Nefunkcioniranje pravnog sustava i nedostatak kontrole središnje uprave nad lokalnim vladajućim strukturama, poglavito vojno-upravljačkom elitom i njihovim izvršnim ljudima, rezultirao je različitim ekonomsko-financijskim i pravnim zlouporabama. One se prvenstveno očituju u postavljanju sve većih zahtjeva seljaštvu na vlastitim posjedima i povećavanju raznih pristojbi i poreznih davanja koja se prikupljaju nezakonitim i nasilnim metodama.

Podmirivanje raznih izvanrednih nameta od strane podanika, simbolički nazvanih "teškim nametima" (*tekalif-i şakka*), u korist lokalnih moćnika, kao što su novčani doprinosi za odjeću, obuću, hranu, putne troškove, troškove sakupljanja i održavanja dvora, na ime inspekcije, dočeka itd., prati se i u zaleđu. Ono je moglo znatno financijski potpomoći kućnu blagajnu, te stoga postaje omiljeni način pribavljanja materijalne koristi među upravljačkom strukturom zaleđa. Zoran primjer pružaju Poljica gdje se ti izvanredni nameti susreću pod nazivom poklon (*peşkeş, yemeklik*). Stanovnici Poljica su kao carski has uživali širok imunitet zbog rada u carskim solanama, ali premda su bili izuzeti od izvanrednih nameta izvori bilježe brojne pritužbe Poljičana kliškom kadiji zbog zlouporaba raznih lokalnih moćnika, u smislu da protupravno zalaze u njihova sela, danima besplatno konače, jedu i piju zajedno s pratnjom i konjima, te od stanovnika uzimaju novac kao pomoć za rat. I pored toga što se fermanom iz 1612. ubiranje poklona u Poljicama zabranjuje, ova praksa ne prestaje, već se

75 Među njima su se kao "najgori lupeži i razbijači mira na granici" naročito isticali stanoviti Mustafa Modrokapa i Tabak." Traljić, "Vrana ...", str. 360.

potpuno ustaljuje i traje za cijelo vrijeme osmanskog vrhovnog suvereniteta, ne samo nad Poljicama nego općenito nad jadranskim zaleđem.⁷⁶ Eklatantni primjeri nelegalnih postupaka samovoljnih vojnoupravljačkih struktura, koje susrećemo i na području Makarskog primorja, oslikavaju situaciju raspada pravosudnog sustava u kojoj je izrabljivanje vlastitih podložnika postalo rutinom. U takvim je slučajevima središnja vlast intervenirala samo ako su bili izravno ugroženi njezini interesi. Interesantno svjedočanstvo o načinu utjerivanja jedne vrste izvanrednog nameta u zaleđu, doprinosa za hranu, ostavio nam je i Evlija koji ga je ubirao po nalogu bosanskog beglerbega za njegovu privatnu blagajnu.⁷⁷ Ono nam je i svjedočanstvo o tome da su financijsko-pravne zloporabe u zaleđu pogađale kako kršćansko stanovništvo tako i niži sloj muslimanskog askera.

Usporedo s ovom pojavom, u zaleđu postaje sve raširenijom i praksa darivanja osmanskih dužnosnika, članova krajiške elite i raznih službenika. Uskoro postaje toliko uobičajenom da se niti najmanji posao nije mogao obaviti bez mita. Posebice su to znali koristiti Mlečani koji su uvijek imali na raspolaganju određenu količinu zlatnih dukata za darove članovima vojnoupravne elite.⁷⁸ Providuri i knezovi u svojim izvješćima redovito naglašavaju da nije dovoljno darivati sandžak - begove, nego treba i ćehaje, kapetane⁷⁹, kadije i druge činovnike, te da ako se to ne čini oni prave velike smetnje, upadaju na mletački teritorij, zarobljavaju ljude, ubijaju ih i sprečavaju dovoz hrane.⁸⁰ U više su navrata Mlečani sebi isposlovali povoljniju graničnu liniju samo zahvaljujući dukatima i podmitljivosti pojedinaca koji su imali utjecaja u osmanskim komisijama za lokalna granična pitanja. Dužnosti i funkcije u lokalnom vojnoupravnom aparatu na zaleđu, uz koje su išle mršave nadarbine, mogle su biti primamljive baš zbog tih mletačkih darova.

76 Sućeska, "O položaju...", str. 61-71.

77 "Ja sam prema tim borcima na ovoj krajini lijepo postupio. Nisam ih ni na koji način zlostavljao za zahire-baha. Uzeo sam samo ono što su drage volje dali za pašu. A ja, siromah, nisam ništa uzeo na ime putnog troška, nego sam primio neke puške i sablje prosto u vidu poklona." Čelebi, *Putopis*, str. 230.

78 Darovi za sandžak-begove Klisa i Krke 1587. godine iznosili su 1000 zlatnih dukata. CRV IV, str. 394.

79 Mletačke su se vlasti prema Sinan-begu Beširagiću, kapetanu Islamske kapetanije, ophodile kao prema gospodaru serhata, bogato ga darujući da bi održavao mir na granici. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, str. 22.

80 CRV V, str. 81.

KRAJIŠKE ELITE I IZVORI PRIHODA: PRIMJER JADRANSKOG ZALEĐA U 16. I 17. STOLJEĆU

Sažetak

Rasprava predstavlja pokušaj utvrđivanja načina na koje su lokalne vojne elite u jadranskom zaleđu dolazile do izvora vlastite egzistencije, te u kojoj su mjeri, u pokušajima da iznađu dodatne izvore prihoda, utjecale na oblikovanje društveno-gospodarskih odnosa. Dokazano je da državna vlast nije mogla vojnopravnom sloju askera u zaleđu jamčiti materijalnu sigurnost. Premda je asker za svoju službu državi primao više-manje stalnu plaću, u obliku nadarbina ili u obliku dnevnica u gotovini, iznosi su bili nedovoljni za osiguranje egzistencije i održavanje stečenog društvenog statusa. Timarsko-spahijski sustav u zaleđu nikada nije imao obilježja "klasičnog" osmanskog sustava. Stoga su ekonomski imperativi tjerali pripadnike vojne klase da pronalaze alternativne izvore prihoda u pljački, trgovini, poljoprivrednoj djelatnosti, krijumčarenju, mitu, ekonomskim i financijskim zlouporabama itd. Pojedinci su na taj način dolazili do golemog bogatstva, a vlast je bila prisiljena tolerirati takve pojave i prakse. Budući da su sve manje ovisili o državnim приходima, članovi krajiških elita se s vremenom sve više osamostaljuju, zadobivaju gotovo dinastički položaj i pružaju sve veći otpor središnjoj vlasti u pokušaju uspostavljanja učinkovite kontrole nad zaleđem. Istovremeno se sve više produbljuje antagonizam između osiromašenog vojništva i vladajućih elita, što dovodi do različitih socijalnih napetosti i sukoba unutar sloja askera. Eklatantni primjeri brojnih nelegalnih postupaka samovoljnih upravnika i krajiške elite koji se navode u radu oslikavaju ne samo situaciju izrabljivanja vlastitih podložnika u cilju pribavljanja materijalne koristi nego i raspada pravosudnog sustava u zaleđu. Nakon svega rečenoga jasno je zašto su se u ovim, relativno siromašnim sandžacima često odvijale žestoke borbe za vlast, funkcije i nadarbine. Nova će istraživanja zasigurno otkriti još niz specifičnosti koje će biti interesantno komparirati s drugim pograničnim područjima.

MILITARY ÉLITE AND SOURCES OF REVENUES: A CASE-STUDY OF THE ADRIATIC HINTERLAND IN THE 16TH AND 17TH CENTURY

Summary

This work represents an attempt to detect manners through which local military élites in the Adriatic hinterland ensured their sources of revenues, and

to investigate how they influenced on shaping social and economic relations in the attempt to extract extra revenues. It is proved that central government could not bail material safety of the military-bureaucratic class (asker). Although military class for its services was receiving less or more permanent incomes in cash or through prebends, the amounts were too low for ensuring daily existence or keeping social status. *Timar-sipahi* system in the Adriatic hinterland never had characteristics of "classical" Ottoman system. The economic imperatives forced the members of the military class to find alternative sources of revenues in robbery, plundering, trading, agriculture activities, smuggling, bribery, economic and financial malpractises etc. In this way individuals could obtain enormous richness while the state government was enforced to tolerate these practices. Because the members of the military élite became less depended on incomes from the state treasury, some of them with time gained great independance and almost dynastic position. They started to resist to central government's tries to establish effective control over the hinterland. In the same time, the polarization and antagonism between ruling élite and poor military class (fortress crews) became deeper and it started to awake different social conflicts among askeri caste. Many examples of misuses and ilegal treatments of the local administrators and members of military élite show not only the abusings of their's own subjects as sources for the material gain, but the situation of total deconstruction of the Ottoman legal system in the Adriatic hinterland. After all what has been said, it is clearlier why in these relatively poor sancaks very often started strong fights for rule, prebends and positions